

فلسفه تابعیت

سندی از کمیسیون پارلمانی قوانین عدلیه
مجلس شورای ملی

● احمد رضا نائینی
کارشناس ارشد حقوق خصوصی^۱

چکیده

مواد ۹۷۶ تا ۹۹۱ قانون مدنی، در بردارنده مقررات مربوط به تابعیت است. چون ماده مورد بحث (۹۸۹) نیز از زمره این مواد است، بالطبع این ماده هم مرتبط با تابعیت است. آنچه در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد، فلسفه درج تاریخ (۱۲۸۰ شمسی) در ماده ۹۸۹ قانون مدنی است. **واژگان کلیدی:** تابعیت - خروج از تابعیت - تابعیت خارجی - دستخط مظفرالدین شاه

مقدمه

قانون مدنی ترسیم‌کننده روابط افراد جامعه است. به همین دلیل در کشور ما این قانون از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. بدین منظور، این قانون در ادوار مختلف قانونگذاری در ۱۳۳۵ ماده به تصویب رسیده است. قانون مدنی نه تنها در بین حقوقدانان بلکه در بین عامه مردم نیز مورد توجه بوده و هست.

لوايح مربوط به قانون مدنی به موجب ۹ لایحه، در سه دوره قانونگذاری، تقدیم مجلس شورای ملی گردیده است.^۱ یکی از این لوايح، لایحه مربوط به مواد ۹۷۶ تا ۱۰۳۰ است که در جلسه ۱۱۸ مورخ ۱۳۱۳/۱۰/۲۰ تقدیم نهمین دوره مجلس شورای ملی^۲ گردیده است.

لایحه مذکور مشتمل بر مواد ۲۱ تا ۷۶، با قید یک فوریت^۳ تقدیم مجلس شورای ملی گردیده بود که در بررسی نهایی، مواد ۹۷۶ تا ۱۰۳۰ قانون مدنی را به خود اختصاص داده است. مواد ۹۷۶ تا ۹۹۱ این مصوبه مربوط به تابعیت است. بنابراین ماده ۹۸۹ نیز که مورد بحث است، از مواد مرتبط با تابعیت است. در این مقاله، فلسفه تاریخ (۱۲۸۰ شمسی) مندرج در ماده ۹۸۹ قانون مدنی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

گفتار اول: سوابق قانونی

قبل از ورود به بحث اصلی، نکاتی پیرامون سوابق قانونی تابعیت ارائه می‌گردد:

الف - «تا سال ۱۳۱۷ هجری قمری در ایران مقرراتی راجع به تابعیت موجود نبود و در اثر نبودن نظاماتی در این باره دولت ایران موفق نمی‌گشت که اتباع خود را در خارجه کاملاً تضمین کند یا از ترک تابعیت اتباع خود جلوگیری نماید. در ماه شوال سال مزبور فرمانی در تحت عنوان قانون‌نامه تابعیت دولت علیه ایران به امضاء مظفرالدین شاه رسید. این قانون‌نامه که مشتمل بر ۱۵ ماده بود از جمله قوانین تابعیتی است که بعضی از مقررات آن مبتنی بر اصل خون و بعضی دیگر بر اصل حقوق خاک می‌باشد.»^۴

ب - در جلسه روز یکشنبه مورخ ششم اردیبهشت یک هزار و سیصد و چهار هجری شمسی لایحه‌ای تحت عنوان لایحه تابعیت^۵ و مشتمل

بر ۱۰ ماده تقدیم پنجمین دوره مجلس شورای ملی گردیده است.^۶ «این لایحه در مجلس عقیم ماند و منتهی به تصویب نگردید تا آنکه در سال ۱۳۰۸ شمسی لایحه جدیدی پیشنهاد و مورد تصویب قرار گرفت.»^۷

ج - قانون تابعیت و متمم آن در سالهای ۱۳۰۸ و ۱۳۰۹ به تصویب مجلس شورای ملی رسید.

مواد ۹۷۶ تا ۹۹۱ قانون مدنی مصوب سال ۱۳۱۳ که مربوط به تابعیت است، تفاوت چندانی با مصوبات سالهای ۱۳۰۸ و ۱۳۰۹ ندارد. به این موضوع در مشروح مذاکرات کمیسیون قوانین عدلیه^{۱۰} و مجلس شورای ملی^{۱۱} نیز اشاره شده است.

گفتار دوم: سیر قانونگذاری ماده ۹۸۹ قانون مدنی

در این گفتار سیر قانونگذاری ماده ۹۸۹ مورد بررسی قرار می‌گیرد:
بند اول: متن لایحه تقدیمی: در این قسمت، ماده ۹۸۹ تقدیمی دولت به شرح زیر درج می‌گردد:

«ماده ۳۴. (ماده ۹۸۹). هر تبعه ایرانی که بدون رعایت مقررات قانونی بعد از تاریخ ۱۲۸۰ شمسی تابعیت خارجی تحصیل کرده باشد تبعیت خارجی او کان لم یکن بوده و تبعه ایران شناخته می‌شود ولی در عین حال کلیه اموال غیرمنقول او با نظارت مدعی‌العموم محل به فروش رسیده و پس از وضع مخارج فروش، قیمت آن به او داده خواهد شد و بعلاوه از اشتغال به وزارت و معاونت وزارت و عضویت مجالس مقننه و انجمن‌های ایالتی و ولایتی و بلدی و هرگونه مشاغل دولتی محروم خواهد بود.»

بند دوم: شور اول کمیسیون عدلیه مجلس شورای ملی: شور اول لایحه مذکور در جلسه ۸ روز پنج‌شنبه مورخ ۱۳۱۳/۱۰/۲۰ در کمیسیون عدلیه مجلس شورای ملی مورد بررسی قرار گرفته است.

متن مذاکرات مربوطه چنین است:

آقای وزیر توضیح دادند بعد از انقلاب یک اشخاصی رفتند تبعه خارجه شدند بدون رعایت مقررات. حالا ما می‌خواهیم بگوئیم ما آنها را تبعه خود می‌شناسیم و بعلاوه برای خرافی که کرده‌اند از حقوقی هم محروم خواهند بود.

موافقت شده با اضافه کلمه (و بلدی)^{۱۲} بعد از عبارت انجمن‌های ایالتی و ولایتی تصویب شد.^{۱۳}

بند سوم: شور اول مجلس شورای ملی: این لایحه در جلسه ۱۱۹ روز شنبه مورخ ۱۳۱۳/۱۰/۲۲ برای شور اول در مجلس شورای ملی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

متن مذاکرات مربوطه چنین است:

رئیس. آقای دکتر طاهری.

دکتر طاهری. بنده خواستم ببینم که این عطف بماسبق شده است علت اینکه از ۱۲۸۰ شمسی تاریخ گذاشته‌اند چیست؟ یک توضیحی بدهند که چه اختصاص داشته است که از ۱۲۸۰ معین کرده‌اند اگر یک سال جلوتر کسی این کار را کرده باشد مانعی ندارد و بعد هم یک چیز دیگر هست که این مجازات‌هایی که معین شده که خروجش از تبعیت قبول نمی‌شود و بکلی از آن مزایای ملی هم محروم می‌شوند

این هم به عقیده بنده نباید به طور کلی باشد و چون بنده نمی‌دانم که اینگونه اشخاص چطور بوده‌اند و علتش چه بوده است و چرا این کار را کرده‌اند اگر ممکن است یک توضیحی بفرمایند که چرا از این حقوق ملی هم محروم باشند.

وزیر عدلیه. نظر به اینکه در مورد یک اشخاصی یک مدتی است که در وزارت خارجه دوسیه‌هایی هست که مورد اشکال شده است نسبت به قبول تابعیت خارجی آنها و یا تابعیت دولت ایران. دولت ایران آنها را تبعه خودش می‌شناسد ولی آنها در هر حال تبعه خارجه را تحصیل کرده‌اند. در سنه ۱۲۸۰ شمسی که در حدود ۱۳۲۰ یا ۱۳۲۱ هجری است تعیین این تاریخ نظر به این است. یعنی این سند در واقع متکی است از این حیث به تاریخ یک حکمی که آن وقت از طرف دولت شده است از این لحاظ به موجب این ماده به آن دوسیه‌ها خاتمه داده شد و آنهائیی که قبل از آن بوده‌اند آنها را عطف نظر نخواهد کرد و از آن تاریخ به بعد که مخصوصاً دولت حکم کرده است بر منع این کار دیگر البته داعی ندارد که ما وارد کار آنها بشویم و اما اینکه این حقوق از آنها سلب می‌شود البته معرف این اشخاص همان عملی است که کرده‌اند و شرافت ملیت ایرانی را از خودشان سلب کرده‌اند پس استحقاق این مجازات را دارند.

رئیس. پیشنهاد در ماده ۹۸۹ از آقای کاشف رسیده است:

اینجانب پیشنهاد می‌نماید که در ماده ۹۸۹ بعد از عبارت «کلیه اموال غیر منقوله او» جمله «به استثنای یک خانه مسکونی» علاوه شود.^{۱۵}

بند چهارم: شور دوم کمیسیون عدلیه مجلس شورای ملی: لایحه مذکور در جلسه ۱۱ روز سه‌شنبه مورخ ۱۳۱۳/۱۱/۹ در شور دوم در کمیسیون عدلیه مجلس شورای ملی مورد بررسی قرار گرفته است.

در این قسمت نیز، مشروح مذاکرات کمیسیون عدلیه مجلس شورای ملی عیناً ارائه می‌گردد که در خاتمه این مقوله فلسفه تاریخ مندرج در این ماده نیز مشخص می‌شود:

«ماده ۹۸۹ به شرح مذکور در صفحه ۹۸^{۱۶} قرائت شد.

آقای احتشام‌زاده اظهار داشتند سابقاً در تحت تأثیر جریان‌های عده‌ای در ایران کارهایی کرده و بعداً از ایران خارج شده ولی حالا پشیمان شده‌اند و حاضرند به تبعیت اصلی خود برگشته به ایران بیایند من نظرم این است که اگر این اشخاص معاف شده و به تبعیت مجدد ایران قبول شوند تشویقی شده است.

آقای وزیر جواب دادند هیچ مملکتی امروز نمی‌تواند بگوید این اشخاص تبعه ما هستند و ما هم آنها را تبعه خارجه نمی‌دانیم که فرمایش شما مورد پیدا کند اختیار قبول تابعیت آنها هم با دولت است و مانعی ندارد. آقای لیقوانی نظرشان این بود اشخاصی که از تابعیت ایران دست برداشته‌اند بهتر است دیگر به تابعیت ایران برنگردند.

آقای ملک‌مدنی اظهار نمودند به طوری که یکی از رفقا تذکر می‌داد و تذکرشان به مورد هم هست نظرش این بود که اوضاع گذشته ایران قبل از ۱۲۹۹ باید در نظر گرفته شود و رعایت‌هایی به عمل آید.

آقای وزیر جواب دادند من نظر شما را ملتفت شدم ولی به طور کلی نمی‌شود چشم‌پوشی نمود زیرا من دو نفر را سراغ دارم که در آن زمان

سابق آنها را وادار نموده بودند به مخالفت با مشروطیت و حکومت مشروطه ولی این هر دو با اینکه از سفارت روس به کرات عقب آنها فرستادند از رفتن به سفارت و توسل به خارجی‌ها امساک و یکی از آنها که مرحوم آخوند بود در منزلش در رستم‌آباد زیر خرمن مخفی شد که او را پیدا نکنند حالا این طور اشخاص در حقیقت تقصیر کار نبوده و بلکه شرافتمند بوده‌اند ولی عده دیگر که برای جاه و مال و مکتب کارهایی کرده و به خارجی‌ها هم متوسل می‌شدند اینها را شرافتمند نمی‌شود گفت و هیچ وقت قابل عفو نیستند.

آقای ملک‌مدنی مجدداً تذکر دادند چون قبل از پیدایش اعلیحضرت همایونی مملکت هرج و مرج بود باید تفاوتی بین انقلاب‌کنندگان آن وقت و بعد از آن قائل شد.

آقای وزیر توضیح دادند فلسفه ماده ۹۸۹ این است که در زمان مظفردالدین‌شاه دستخطی صادر گردیده که هیچ کس حق خروج از تابعیت ایران را ندارد مگر به اجازه دولت و بنابراین ما هم اینجا آن تاریخ را مدرک قرار داده‌ایم.

رأی گرفته ماده ۹۸۹ تصویب شد.^{۱۷}

بند پنجم: شور دوم مجلس شورای ملی: لایحه مذکور در جلسه ۱۲۴ روز شنبه مورخ ۱۳۱۳/۱۱/۲۷ برای بررسی شور دوم در دستور مجلس شورای ملی قرار گرفته است.

لازم به ذکر است که در این جلسه پیرامون ماده مورد نظر، مذاکراتی صورت نگرفته و عیناً به تصویب رسیده است.^{۱۸}

گفتار سوم: تغییرات بعدی

در سال ۱۳۳۶ لایحه‌ای تقدیم مجلس سنا گردید که در دو شور در مجلس مذکور و نیز مجلس شورای ملی مورد بررسی قرار گرفت^{۱۹} و نهایتاً با الحاق تبصره‌ای به ماده فوق (ماده ۹۸۹)، موافقت گردید.^{۲۰} مصوبه مذکور بدین شرح است:

قانون مربوط به اصلاح تبصره ماده ۹۸۸ و الحاقی ک تبصره به ماده ۹۸۹ قانون مدنی راجع به ایرانیانی که ترک تابعیت کرده‌اند

مصوب ۱۳۳۷/۱۱/۱۱

ماده واحده. تبصره ماده ۹۸۸ قانون مدنی به شرح ذیل اصلاح و تبصره‌ای به ماده ۹۸۹ قانون مزبور افزوده می‌گردد.

۱. تبصره ماده ۹۸۸ قانون مدنی از این قرار اصلاح می‌شود:

تبصره. کسانی که بر طبق این ماده مبادرت به تقاضای ترک تابعیت ایران و قبول تابعیت خارجی می‌نمایند علاوه بر اجرای مقرراتی که ضمن فقره سه از این ماده درباره آنان مقرر است باید در مدت یک سال از ایران خارج شوند. چنانچه ظرف مدت مزبور خارج نشوند مقامات صالحه امر به اخراج آنها و فروش اموالشان را صادر خواهند نمود و چنین اشخاصی هرگاه در آتیه بخواهند به ایران بیایند اجازه مخصوص وزارت امور خارجه را باید تحصیل نمایند.

۲. تبصره زیر به ماده ۹۸۹ قانون مدنی اضافه می‌شود:

تبصره. هیئت وزیران می‌تواند بنا به مصالحی به پیشنهاد وزارت امور خارجه تابعیت خارجی مشمولین این ماده را به رسمیت بشناسد. به این گونه اشخاص با موافقت وزارت امور خارجه اجازه ورود به ایران یا

اقامت می‌توان داد.

قانون فوق که مشتمل بر ماده واحده است در جلسه یکشنبه شانزدهم آذرماه یک‌هزار و سیصد و سی و هفت به تصویب مجلس شورای ملی رسیده است. نایب رئیس مجلس شورای ملی - عماد تربتی

قانون بالا در جلسه ۱۳۳۷/۱۱/۱۱ به تصویب مجلس سنا رسیده است.^{۲۱}

نتیجه

فلسفه ماده ۹۸۹ این است که در زمان مظفردالدین‌شاه دستخطی صادر گردیده که هیچ کس حق خروج از تابعیت ایران را ندارد مگر به اجازه دولت. بنابراین دولت و نهایتاً قوه مقننه تاریخ مذکور را مدرک قرار داده‌اند.

فهرست منابع و مآخذ

۱. اسناد مندرج در پرونده‌های پارلمانی مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۲. صورت مشروح مذاکرات کمیسیون قوانین عدلیه مجلس شورای ملی (دوره نهم تقنینیه).
۳. صورت مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی (دوره‌های اول، پنجم و نهم تقنینیه).
۴. صورت مشروح مذاکرات مجلس سنا (دوره‌های اول و پنجم تقنینیه).
۵. عامری، جواد، حقوق بین‌الملل خصوصی، مؤسسه انتشارات آگاه، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۲.
۶. فرهنگ‌قهرمانی، عطاءالله، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خردادماه ۱۳۵۶.
۷. مجموعه قوانین سال ۱۳۰۹، نشریه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، مهرماه ۱۳۳۶.
۸. مجموعه قوانین سال ۱۳۲۷، نشریه روزنامه رسمی کشور.
۹. مجموعه قوانین موضوعه مصوبه دوره هفتم قانونگذاری، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، خردادماه ۱۳۲۰.
۱۰. مجموعه قوانین و مصوبات دوره نوزدهم قانونگذاری مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، سال ۱۳۴۳.
۱۱. نائینی، احمدرضا، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۴۷.

پی‌نوشت:

۱. رئیس اداره تنقیح قوانین مجلس شورای اسلامی
۱. احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۴۷.
۲. دوره نهم مجلس شورای ملی در تاریخ ۲۴ اسفند ۱۳۱۱ خورشیدی مطابق با ۱۸ ذی‌قعدة ۱۳۵۱ هجری قمری و برابر با ۱۵ مارس ۱۹۳۳ میلادی افتتاح و در تاریخ ۲۴ فروردین ماه ۱۳۱۴ خورشیدی مطابق با ۱۰ محرم ۱۳۵۴ هجری قمری و برابر با ۱۳

آوریل ۱۹۳۵ میلادی خاتمه یافته است (عطاءالله فرهنگ‌قهرمانی، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خردادماه ۱۳۵۶، ص ۱۱۱).

۳ برای لوائح زیر که مربوط به قانون مدنی است، درخواست فوریت شده است:

الف- لایحه اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه که با قید دو فوریت تقدیم مجلس شورای ملی گردیده و با دو فوریت آن نیز موافقت شده است. (احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۳۵۳ تا ۳۵۷).

ب- لایحه مربوط به مواد ۹۷۶ تا ۱۰۳۰ قانون مدنی که با قید یک فوریت تقدیم مجلس شورای ملی گردیده و پس از مخالفت نمایندگان، فوریت لایحه مذکور مورد تأیید واقع نگردیده و به صورت دو شوری بررسی شده است. (همان، ص ۴۸ تا ۵۱).

ج- لایحه مربوط به مواد ۱۱۵۸ تا ۱۲۰۶ قانون مدنی که با قید یک فوریت تقدیم مجلس شورای ملی گردیده و با فوریت آن موافقت شده و در یک شور، مورد بررسی قرار گرفته است. (همان، ص ۵۲ و ۵۳).

۴. جواد عامری، حقوق بین‌الملل خصوصی، مؤسسه انتشارات آگاه، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۲، ص ۳۲.

۵. صورت مشروح مذاکرات دوره پنجم مجلس شورای ملی، جلسه ۱۵۵، ص ۱۰۸۲.

۶. اسناد مندرج در پرونده پارلمانی لایحه مذکور در مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

۷. جواد عامری، حقوق بین‌الملل خصوصی، مؤسسه انتشارات آگاه، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۲، ص ۳۲.

۸. قانون تابعیت مصوب ۱۳۰۸/۶/۱۶ (مجموعه قوانین موضوعه مصوبه دوره هفتم قانونگذاری، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، خردادماه ۱۳۲۰، ص ۱۵۸).

۹. قانون متمم قانون تابعیت مصوب ۱۳۰۹/۷/۲۹ (همان، ص ۱۶۲-مجموعه قوانین سال ۱۳۰۹، نشریه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، مهرماه ۱۳۳۶، ص ۱۰۷).

۱۰. «آقای دیبا تذکر دادند ضمن قانون تابعیت بعضی از مواد این لایحه تصویب گردیده حالا آیا نسبت به آن مواد می‌شود مذاکره و اصلاحاتی نمود؟ گفته شد البته اگر لازم باشد اصلاح خواهد شد و مانعی ندارد» (بررسی شور اول مواد ۹۷۶ تا ۱۰۳۰، جلسه ۸ مورخ ۱۳۱۳/۱۰/۲۰، دوره نهم تقنینیه، کمیسیون پارلمانی عدلیه مجلس شورای ملی - احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۱۱۶ و ۱۱۷).

۱۱. «جمشیدی... بنده الان هر چه گوش دادم قانون تابعیتش مخصوصاً عیناً همان است که در دوره هفتم از تصویب مجلس گذشته الان هم عمل می‌شود و هكذا اغلب قوانینش وزیر عدلیه... اما قسمت قانون تابعیت، زمینه قانون همان است با اصلاحاتی که ضرور بود در آن قانون و اصلاح شده. نهایت چون نظر ما بر این است که هر قانونی را به تناسب جای خودش بگذاریم و از تکه‌تکه بودن قوانین احتراز کنیم این قانون تابعیت

می‌بایستی در قانون مدنی باشد همه جا همینطور است از این جهت یک اصلاحاتی لازم داشت که اصلاح کردیم و آن اصلاحات ضمیمه شده است همچنین یک قسمت قانون سجل احوال.

افسر... ممکن است قسمت تابعیت و سجل احوالش را که بیشتر مأنوسیم و کمتر تغییر کرده...» (جلسه ۱۱۸ مورخ ۱۳۱۳/۱۰/۲۰، دوره نهم تقنینیه، مجلس شورای ملی - احمد رضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۴۹، ۵۰ و ۵۱).

۱۲. لازم به ذکر است که عبارت «و بلدی» در متن لایحه تقدیمی دولت وجود داشته ولی در نسخه چاپی توسط مجلس شورای ملی، (موجود در مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی)، عبارت مذکور از قلم افتاده است. در متن قرائت شده مندرج در مشروح مذاکرات نهمین دوره مجلس شورای ملی نیز عبارت «و بلدی» وجود دارد. (احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۳۹ و ۶۲).

۱۳. احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۱۲۳.

۱۴. روز پنج‌شنبه اول فروردین ماه ۱۲۸۰ هجری شمسی مطابق با ۳۰ ذی‌قعدة ۱۳۱۸ هجری قمری و روز جمعه ۳۰ اسفندماه ۱۲۸۰ هجری شمسی برابر با ۱۱ ذیحجه ۱۳۱۹ هجری قمری بوده است.

۱۵. احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۳۸۰ و ۳۸۱.

۱۶. صفحه ۹۸ مربوط به صفحات مشروح مذاکرات کمیسیون پارلمانی عدلیه مجلس شورای ملی سابق است.

۱۷. احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۲۱۲ و ۲۱۳.

۱۸. همان، ص ۵۱۳.

۱۹. قبل از پیروزی انقلاب، مجلس شورای ملی در ۲۴ دوره و مجلس سنا در ۷ دوره برگزار گردیده است. (عطاءالله فرهنگ‌قهرمانی، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خردادماه ۱۳۵۶).

مجلس سنا در تاریخ ۱۳۲۸/۱۱/۲۰ گشایش یافته و اولین جلسه دوره اول آن روز شنبه ۱۳۲۸/۱۱/۲۲ برگزار شده است (مشروح مذاکرات اولین دوره مجلس سنا).

۲۰. احمدرضا نائینی، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶، ص ۶۷۵ الی ۷۰۵.

۲۱. مجموعه قوانین و مصوبات دوره نوزدهم قانونگذاری مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، سال ۱۳۴۳، ص ۳۴-مجموعه قوانین سال ۱۳۳۷، نشریه روزنامه رسمی کشور، ص ۶۵۴